

Akademie výtvarných umění v Praze

Studijní program Výtvarná umění

Ateliér sochařství II

## DIPLOMOVÁ PRÁCE

*I only have two rooms, the left and right  
hemispheres*

Vypracoval/a: BcA. Kristína Haviarová

Vedoucí diplomové práce: MgA. Jimena Mendoza a ak. mal. Tomáš Hlavina Ph.D.

Oponent/ka diplomové práce: MgA. Pavla Dundálková

Akademický rok 2020/2021

To My Ancestors, Human and Non-Human.

## ÚVOD

Téma mojej diplomovej práce eskalovala počas štúdia graduálne a začala naberať konkrétne tvary v momente, kedy som rozpracovávala príbeh dreveného stola, utečenca opúšťajúceho priestor izby. Jednalo sa o špekuláciu nad významom a pôvodom objektu obývaného rovnakú miestnosť. V tej dobe som čítala *Vlastní pokoj* od Virginie Woolf. Stôl a vlastná izba slúžili Virginii ako metafora majetku, ktorý vo svojej dobe žena potrebovala na to aby mohla tvoriť. Mať tú príležitosť sadnúť si za stôl a zatvoriť dvere miestnosti, pobývať sama so sebou v tichu a oddať sa svojim myšlienkam, tie následne zhmotniť na písacom stroji v sede za štvornohým nábytkom.

Dnes, v storočí postele<sup>1</sup> píšem svoje texty v pohodlí podpory vankúšov a pohľadania periny. Stôl slúži primárne na odkladanie povinností. Je funkcia stolu vo vlastnej izbe v dnešnej dobe tak dôležitá? Nemohol by si aj tento kus nábytku odpočinúť od nekonečnej služby a zamyslieť sa chvíľku nad vlastným bytím, vlastným pôvodom? Tento spôsob premýšľania umocnil Christiaan Fruneaux. Vrátila som sa k jeho eseji *On Navigating a Dream* a rovnako ako on aj ja som prestala venovať pozornosť textu. Obaja vo svojej izbe zamýšľajúci sa nad paradoxom nehybnosti našich spoločníčok. Domácnosť, priestor v ktorom sa premietajú naše telá ako tie, sa v našej neprítomnosti stáva zámkom v Šípkovej Ruženke.

V byte ktorý obývam sa nachádzajú masívne šatné skrine, ktoré sú jasnou dominantou priestoru. N vernisáži stretávam Terézii, obe sa s prekvapením zastavíme keď zistíme, že Teréziin otec vyrastal v byte nad nami. Jej rodina bola nútená sa z neho v priebehu 90-tých rokov odsťahovať v dôsledku privatizácie. Ako dieťa si uchovala len málo spomienok, jednou z nich je masívny nábytok. To čo sa snažím naznačiť je zmena pohľadu, ktorá u mňa nastala po rozhovore s Terézií. Z nemých služobníkov na objekty ukrývajúce každodenné cykly, svedkov vývoja života. To, čo ma čaká pri vysunutí šuflíka nie je len vrstva oblečenia, ale aj obsah ťažkého kultúrneho batohu, ktorý so sebou ťaháme.

---

<sup>1</sup> Termín odkazuje na publikáciu *The Century of the Bed*. Beatriz Colomina rozoberá fenomén postele v post-industriálnej dobe ako symbol akcie, kedy už nie je len miestom odpočinku, ale horizontálnou kanceláriou.

## ŽIVOT PO ZÁZRAKU

*Čo ak nevidím iba dvere. Čo ak sa pozerám smerom pred seba a vidím detaily hladkej dýhy precízne nalepenej na MDF-koveh doske. Pohľadom schádzam doprostred. Upriamím sa na kľučku a namiesto jej primárnej funkcie sa sústredím na jej vnútornú logiku. Na systém dverového kovania, ktorý sa skrýva pod touto formou industriálne rokokového zaoblenia. Dokonalosť простého kovového systému, neviditeľného. Keď sa dvere pootvorí, môžem spozorovať pánty. Ich silu si môžem vyskúšať jediným spôsobom, tým že vložím prsty medzi dvere a zárubňu. Tento dotyk je bolestivý a predsa tak neosobný. Jediné čo v tomto momente viem, že mechanická sila pántu mi dovoľuje dýchať, a ja opäť môžem zažiť život a oživiť vzťah k svetu, zakúsiť moment, keď sa tie dvere a ja stratíme jeden v druhom. Pomalý pohyb dverí rozkrojí prsty ako plátky plastelíny, dvere sa zatvoria, kľúč vojde do cylindrickej vložky, otočí sa a srdce zámku sa na chvíľu rozbuší.*

“[when] human being and thinghood overlap ... [when] the us and the it slip-slide into each other”<sup>2</sup>

Záverečná práca je inšpirovaná mojou vlastnou skúsenosťou s miestami, ktoré obývam, či už sa jedná o dom, v ktorom som vyrastala, alebo o byt v ktorom v súčasnosti žijem. Čistota, drobné aj väčšie opravy, výmeny súčiastok, dielov, estetické úpravy, rekonštrukcie, vitalita spotrebičov. Všetko zohráva dôležitú rolu. Obytné priestory pre mňa reprezentujú samostatnú entitu, ktorá rovnako, ako moje telo, sú často vnímané len ako komodita, ktorá potrebuje neustále opečovávanie. Opravy viedli k záujmu, záujem viedol k bližšiemu skúmaniu, skúmanie viedlo k objaveniu samostatného sveta, princípov, ktoré sú tak zrejmé a zároveň tak neznáme. Za každým povrchom sa skrýva určité vzrušenie, bezprostredný stret so svetom nosiacim prívlastok ľudský.

---

<sup>2</sup> Bennett, J. 2010. Vibrant Matter: A Political Ecology of Things. Durham, NC: Duke University Press., str. 30

“... there are fatnesses, backsides or middles we cannot see – and in this suspension of knowing, there is again concealment, or matter that makes itself secretive. To think of the wedge of cork under a laminate table surface or the wood-chipped substrate between the Formica faces of a bookshelf is to invent material that we know must be there but is ghost-like because we can’t be exactly sure what might be found.”<sup>3</sup>

Fascinuje ma manuálne opracovanie materiálu, ale rovnaký obdiv dokážem venovať technickej stránke a strojovosti. Mám veľký rešpekt k prírodným silám - cyklus života stromu považujem za rovnako intenzívny zážitok ako verbálnu komunikáciu cez mobilný telefón, alebo to niekoľko sekundové ticho navodené jedným veršom textu.

Moje vzdelanie nadobudnuté v sochárskych ateliéroch u mňa vytvára určitú predispozíciu pre materiállovú citlivosť, priestorovú predstavivosť, hmotu, objektovosť, vzťah k nástrojom, vnútornú logiku vecí, určitú znalosť rôznych technologických postupov a jej následnú aplikovanosť. Tým, že pre mňa tvorba umeleckého diela funguje zo slovnej zásoby vizuálnej abstrakcie, kde sa priemyselná výroba spája s remeselnou zručnosťou. Návšteva železiarstva môže byť rovnako vzrušujúca ako návšteva galérie. Slovmi Joshua Simona:

“In order to understand objects, we must first acknowledge that every artwork is first and foremost a commodity.”<sup>4</sup>

Páči sa mi chlad a brutalita hobbymarketov, až akási pornografickosť v tom, ako sú vystavené spojky, vruty, jakle. Je to moment, kedy sa spotreba a fast furniture vyzlečú donaha z plochosti grafického znázornenia v katalógu, z plastového obalu, z nablýskaného regálu, z inscenovanej miestnosti obchodného domu. Ruka na kov, chlad, špina, maz. Tak surové, tak krásne. Vstupujem a vystupujem z intimít každodenných úžitkových predmetov, tajných spojovacích článkov, špinavých mechanizmov. Pre neznaleho chaos, latentne schematický.

---

<sup>3</sup> Marten, H. 2012. Collage vs. Inlay, (online)

<sup>4</sup> Simon, J. 2010. Neo-Materialism, Part I: The Comodity and the Exhibition, Journal #20 November e-flux. Dostupné z: <https://www.e-flux.com/journal/20/67643/neo-materialism-part-i-the-commodity-and-the-exhibition/>

Je jasné, že materiály vyrobené človekom prevažujú nad zemskou biomasou, a pri tomto uvedení sa svet známy vo všetkých tých troskách nadproduktivity javí priam nadpozemský, a človek - pozemšťanka priam nepodstatná. To, na čo sa upriamuje moja pozornosť, sú tieto predmety každodenného života s ktorými sme neustále v kontakte, títo nemí spoločníci, komodity. Aj napriek spotrebe a nadprodukcii ich životnosť niekoľkonásobne prevyšuje život ich spotrebiteľov a tvorkýň - aj jednoduchá IKEA taška nás prežije mnohokrát.

“The world belongs to the commodity, not to us.”<sup>5</sup>

Už citovaný článok s podtitulom *Ich svet, nie náš* podrobnejšie vysvetľuje transformáciu sveta ľudského vo svet komodít. Myšlienka, s ktorou J. Simon pracuje je, že aj keď sa nám zdajú podriadené, majú vlastný spoločenský život a my sme do neho iba zahrnutí. Z pohľadu druhej strany mince sa vynára otázka: Sme my zhmotnením ich vzťahov?. Získali svoj vlastný život nad rámec prostriedkov svojho vynálezu: dizajn, výroba, marketing, preprava, likvidácia. Stávajú sa trvalým bytím.

“Man has become less rational than his own objects, which now run ahead of him, so to speak, organizing his surroundings and thus appropriating his actions.”<sup>6</sup>

---

<sup>5</sup> Ibid.

<sup>6</sup> Baudrillard, J. 1996. *The System of Objects*, Verso, str. 50

## PARADOX NEHYBNOSTI

*Pri pohľade na moje ruky sa mi vybavuje môj domov. Pokožka dlaní a prstov je stále hebká, ale jazvičky po práci sa objavujú čoraz hustejšie. Stisnem dláto pevne a pomyslím si, že spôsob akým ho držím predpovedá ranu. Pár minút nato si mačkám zápästie, hladím ruku a priťahujem náplast. Na tvári sa mi objaví slzička, ktorá pomaly ztečie po líci a ako rameno rieky sa spojí s kvapkou potu. Obe slané, obe vytlačené z intenzívneho pocitu sa spoja, zabalia do svojho prúdu čiastočky prachu z mojej tváre a s ťažobou gravitácie padnú na drevený povrch. Moja myseľ mi vraví aby som sa zastavila, a vrátila sa k písaniu, ale tieto ruky, údy môjho tela mi hovoria, že by som mala pokračovať v práci.*

*Nástroje, ktoré používam sú teraz predĺženie mojich rúk a ja som predĺženie ich funkcie. Pri odstraňovaní starého náteru z konferenčného stolu uvažujem o tom, akým spôsobom sú prepojené fyzikálne vlastnosti stola so mnou samotnou, prečo mi obrúsená dubová dýha pripomína moju pokožku, prečo vyťahovanie vyjazdeného šróbu bolí ako traumatické spomienky. Drevo čerpá svoju látku zo zeme, dýcha a pracuje. Má svoje latentné teplo, neodráža sa, horí zvnútra. Má vlastný zápach, stárne, má parazity. Rovnako ako ja, je to materiál, ktorý ma bytie. Tak čo má spoločné moje telo s týmto kusom nábytku? Jedná sa len o pamäť mojej rodiny spojenej s tvrdou manuálnou prácou, alebo sa jedná o dialóg môjho po stáročia marginalizovaného ženského tela s bytím podobného osudu?*

**“Ženu svrhl z trónu nástup soukromého vlastnictví a její osud je k soukromému vlastnictví připoután po celá staletí.”<sup>7</sup>**

---

<sup>7</sup> Beauvoir, S. 1966. Druhé pohlaví, Orbis Praha, str. 33

Pri práci v priestoroch bytu, pri rekonštrukciách nábytku zažívam akúsi kolíziu osobnosti. V detstve sme s mojim bratom boli vychovávaní odlišným spôsobom založeným na našich genderových očakávaníach. S tým spojené sa líšil aj náš vzťah k domovu. Obe sme boli vedené k odlišnému prístupu opečovávaní a starostlivosti. Už v detstve som sa cítila ako prikovaná k vnútorným priestorom, vždy spoza okna som pozorovala môjho mladšieho súrodenca ako sa realizuje vonku, zatiaľ čo ja som čakala kým mi uschnú podlahy aby som mohla ísť zvesiť prádlo. Možno aj jedálenský stôl postavený pri tom samom okne pociťoval rovnakú túžbu. Obaja oplyvajúci životaschopnosťou a potenciálom.

Domáca práca je rovnako súčasťou mňa ako aj života predmetov v domácnosti. Všetky naše vzťahy sú založené na tajomstve. O tom kto má k niečomu prístup a kto nie, kto niečo vie a kto nie. Vzájomné vzťahy fungujú v rozdielnej návaznosti, kedy sa napr. žehlička vzťahuje k oblečeniu úplne odlišným spôsobom ako človek. Nesú stopy, ktoré nevidíme. Či sa jedná o vzťah dôvery, intimity, služby alebo starostlivosti. Každé tajomstvo ale obvykle prichádza s túžbou prezradenia, no zvedavosť nestačí. Je potrebné predmety vnímať spôsobmi, ktoré nesúvisia so zrakom alebo sluchom.

Existuje spojenie medzi mojou náklonnosťou k nábytku a feministickými teóriami. Na ženské telá bolo stáročia nazerané skrz rovnaké fantázie o dobývaní a spotrebe, ako na objekty použité a zbavené moci. Pri snahe uchopiť túto myšlienku teoreticky som narazila na text *Working class woman in academic space: Finding our muchnes* od J. J. Thiel. Celá esej je písaná autobiografickou formou a pokúša sa prostredníctvom teórie nového materializmu popísať mobilitu žien strednej triedy v akademickom prostredí. Zaujal ma príbeh jej matky, ktorá skrz repasovanie starého nábytku nachádza naplnenie svojho bytia, stáva sa silná, mocná. Nepodlieha submisívnej roli matky a manželky, ktorú jej svet prideliť. Zažíva naplnenie bez ohľadu na normatívne sociálne konštrukty, s ktorými zápasí.

“For feminists, the body is unavoidable, but it is also problematic. Women’s bodies are at the point of intersection between patriarchal structures and women’s

lives. It is women's bodies that feel the pain those structures create, and it is also women's bodies that have been constructed as a cause of women's inferiority."<sup>8</sup>

Moja práca sa opiera práve o tento vzájomný vzťah tiel (ľudských a neľudských). Tzv. "tvrdá práca" spojená so sochárskym spracovaním reprezentuje formy "mäkkej práce" vykonávanej v domácnosti, tej ktorá nie je vystavovaná na obdiv. Telá v tomto prípade reprezentujú ľudské aj neľudské entity. Správne miesto, správny čas, správne spojenie. Rozširobovaním, demontovaním a novým zložením rozprávam svoj príbeh. Rekonfiguráciou dochádza k redefinícii môjho ženského tela, ktoré v dialógu s entitou podobného osudu spoločne tvoria spôsob akým vzniká svet.

Obraz komodity ako mrtvej hmoty, tak ako je zadržaná na konzistentnej úrovni okamžite naráža na priamo prežívanú psychologickú a sociologickú realitu objektu, realitu, ktorá skrz ich vnímateľnú materialitu predstavuje široke spektrum poznania sveta ľudského. Dospieť k pochopeniu domova znamená porozumieť komplexným sieťam vzťahov.

*Je to objekt tak ako je - zadržaný v tele. Nejedná sa o model, ale o produkt sériovej výroby. Súdiac podľa rezu dýhy mal nižší post v hierarchii série. Viem aké vruty mu zaistia stabilný postoj, viem aký lak mu dodá život, viem aký tmel zacelí jeho rany. Dokonalé nedorozumenie. Pozorujem ho, prikláňam sa k jeho bytí. Obývame jeden svet ale v rozdielnom čase, a práve tento únik v čase sa javí dnes úplne radikálny.*

---

<sup>8</sup> Heckman, S. 2010. The Material of Knowledge: Feminist Disclosures. Bloomington: Indiana University Press, str. 80

## SNÍVALO SA MI, SNÍVA SA MI, SNÍVAM

*Záhľadná intenzívna zmena svetla v miestnosti a dotyk pálivého tepla na členku mojej nohy ma prebudil z nekonečného sna o entitách žijúcich medzi stenami môjho vedomia. Snívalo sa mi, že som dom. Prebúdzam sa do dňa naplneného prirodzene vykonštruovaným stresom z precízne vytvorených možných budúcností, ktoré sa zo dňa na deň menia v závislosti na chemickej vyváženosti v mojom mozgu. Ale sila snenia je niekedy nadriadená potrebe produktivity. Predovšetkým sila tohto snu. Snívalo sa mi. Sníva sa mi. Snívam, že som domácnosť, dom obytný, domov obývaný. Chalúpka, emancipovaná jednotka uprostred lesa s širokým výhľadom do údolia. Nie som ako iné domy, postavené s láskou symbolizujúce úspech, naplnenia životných potrieb. Moje základy síce spadajú do katastra obce, som zaevidovaná, mám číslo, a nadväzujem na zástavbu, no aj tak som stavba osamotená. Štyri steny, každá vystavená chladu bez opory iného obydli v blízkosti. Obyčajný dvojdom ponúka aspoň jednu spoločnú stenu, jeden jediný hrejivý kontakt, nehovoriac o byte užívajúcom privilégií komunity. Vetrom pohladené tehly tejto stavby skrývajú život ale zároveň z v nich žiaden nie je. Nie je počuť tlkot srdcí ani šepot, ani slová. Niečo sa vo mne odohráva v čase inom, než je ten môj, ľudský lineárny. Stolička, dvere. Okno, lampa, orech, vankúš, deka, kľúč. Závoj spánku na mňa padol ako na šípovú Ruženku. Ale toto nie je kľatba, toto ticho, klud a mier ktoré stavba ponúka. Dom je ako nehybný stred, ako zámok, kde všetko spí, všetko stojí, a predsa cíti. Žiaden ruch, ani zhon, žiaden strach a obavy, ani pohyb, okrem toho pomalého pohybu postupne usychajúcich izbových rastlín.*

**“I really do not know that anything has ever been more exciting than diagramming sentences.”**

**Gertrude Stein v *Poetry and Grammar***

V momente lockdownu na začiatku školského roku trávim večery písaním krátkych textov. Písanie sa stáva v tomto momente mojím jediným prostriedkom na realizáciu. Cesta do môjho rodného domu sa javí rovnako sureálna ako texty, ktoré píšem. Moje myšlienky sa premietajú do slov. Už v tomto momente som si bola vedomá, že text sa stane plnohodnotnou súčasťou mojej inštalácie. Súbežne čítam knihu *The Boiled in Between* od Helen Marten. Text je rovnako hutný ako jej inštalácie a jazyk, ktorý používa presahuje moje znalosti. Aj napriek tomu nachádzam v texte metafory, ktoré mi dodávajú motiváciu a podnecujú moju kreativitu. Namiesto výrazného deja je kniha plná textúr a rytmusu, a predmety, počasie, architektúra, všetko má potenciál pôsobiť živšie ako hlavné postavy Ethan a Patrice. Nehierarchická zostava postáv sa stala motívom aj pre moje písanie, rovnako ako aj názov mojej práce.

“I have now only two rooms, left and right hemispheres. They correspond to a singular hallway. It works without me.”<sup>9</sup>

S materialnou stránkou inštalácie pracujem podobne ako s tou textovou, skladám významy a drevene špalky a vruty mi slúžia ako spojky vo vete. Stáva vizuálnym pokračovaním textu a dotvára ho skrz materiály a hmotu. Dielo sa stáva priestorovou asamblážou naplnenou sochárskym gestami, kde socha predstavuje ambivalenciu medzi dekonštrukciou vzťahu k nábytku, k genderovým očakávaniam a transformáciou. Každá transformácia zahŕňa vznik odpadu a zrod niečoho nového. Pracujem s predmetmi dennej potreby, ktorým ale nie je pripisovaná taká dôležitosť ako napr. kľučky, zásuvky, príbor, atď. Kusy tmavého oblečenia sa ako tieň povalujú v rozobratej šuflíkovej sústave, napovedajú pozostatky po ľudskom dotyku. Zaradenie kúskov ako spodná bielizeň sa snažím dielu dodať osobný ráz, toto gesto však nie je explicitné, ale vychádza z jemnej intimity.

Inšpirujem sa prácou Camille Henrot, fascinuje ma ako citlivo reflektuje témy klimatického žalu, “mäkkej” práce a materstva skrz sochárske gestá. Pri pohľade na jej diela je jasne čitateľná príbehovosť a silná emócia, a aj napriek použitiu klasických techník ako odlievanie

---

<sup>9</sup> Marten, H. 2020. *The Boiled in Between*. Prototype. Str. 261

do bronzu si jej sochy ponechávajú aktuálnosť. Dielo *The Bird Mother* pre mňa reprezentuje akumuláciu všetkého už spomínaného. Vrana, matka, ktorá povstala z hromady náradia a materiálu ako symbol nového života v troskách produkcie. Pohľad sa zastaví na mohutnej slze. Sama si uvedomujem nástrahy spojené s používaním tzv. “trendy” termínov v súčasnom umení ako je práve už spomenutý klimatický žiaľ, preto inklinujem k poetickosti prejavu Camille Henrot.

Pri výbere miesta pre moju diplomovú prácu som sa cielene chcela vyhnúť veľkým ateliérom, a hľadala som priestory odpovedajúce intímite a koncepcií diela. Zaujala ma nedávno zrekonštruovaná budova Architektúry AVU. Reštaurátorské práce zachovali odkaz architekta Jana Kotěru, ktorý chcel demonštrovať že architektúra nie je len technická, ale aj umelecká disciplína. Samotná stavba už zvonka svojou tvarovou pestrosťou evokuje umelecké dielo. Po vstupe do budovy vchádzam na schodisko. Jeho riešenie nabáda k intervencii, ale po chvíľke kontemplácie v priestore pozorujem jeho výtvarnú logiku. Vyvážená kombinácia materiálov v interiéri pôsobí až monumentálnym dojmom. Pri rekonštrukcii sa podarilo odstrániť a následne citlivo nahradiť všetky nepôvodné prvky a celá atmosféra navrátila budove jej pôvodný vzhľad, akoby roky používania na nej nezanechali takmer žiadnu stopu. Čas sa zastavil a zamrzol niekde na pomedzí, a Kotěrova budova sa mi javila ako prevtelenie chálúčky zo sna.

## ZÁVER

Obavy o stratu domova či už v súvislosti s finančným deficitom alebo klimatickými hrozbami sa premietajú v mojej tvorbe čoraz intenzívnejšie. V tomto prípade pandémie skutočne priniesla do centra obáv strach zo straty toho najúprimnejšieho, najcennejšieho, najskutočnejšieho. Už od začiatku som vedela, že chcem pracovať s príbehovosťou nábytku a jeho cesty od prírodného po kultúrny materiál, téma sa ale postupne vyvíjala v priebehu celého roka. Keďže v súvislosti s najstriktnejšími protipandemickými opatreniami bolo kreatívne expandovanie ohrozené rozlohou bytu, čoraz intenzívnejšie som reflektovala postupne kryštalizujúci vzťah ľudského tela s obytnými priestormi. Chcem poukázať, že naše vnímanie sveta nie je len kognitívne, ale je vždy hlavne zakorenené v našom emocionálnom a fyziologickom ja. Afekt, táto nevedomá kvalita stojí na počiatku každého skúmania. Pomocou metaforickej koláže domu oživujem emocionálnu rezonanciu našich najsúkromnejších priestorov, pretože to je to čo v uplynulom roku bolo naplnením najširšieho spektra emócií a zážitkov, kreatívnych podnetov, ale aj zdrojom odpovedí a naplnenia.

## POUŽITÁ LITERATÚRA:

Baudrillard, J. 1996. The System of Objects. Verso. ISBN-10: 1844670538

Beauvoir, S. 1966. Druhé pohlaví. Orbis Praha. ISBN: 11-071-66

Bennett, J. 2010. Vibrant Matter: A Political Ecology of Things. Durham, NC: Duke University Press. ISBN-10: 0822346338

Halberstam, J. 2011. The Queer Art of Failure. London: Duke University Press. ISBN: 978-0-8223-5028-6

Heckman, S. 2010. The Material of Knowledge: Feminist Disclosures. Bloomington: Indiana University Press. ISBN: 9780253221964

Jánoščík, V. (ed.) 2015. Objekt. Kvalitář. ISBN: 978-80-260-8639-0

Le Guin, U. 2019. Proč číst fantasy, jak to, že zvířata v knížkách mluví a odkdy se Američané bojí draků. Gnóm. ISBN: 978-80-88299-06-6

Marten, H. 2020. The Boiled in Between. Prototype. ISBN: 978-19160520-6-2

Thiel, J. J. 2015. Working-class women in academic spaces: finding our muchness. University of Tennessee.

Woolf, V. 1998. Vlastní pokoj. One woman press. ISBN: 80-902443-3-5

## ONLINE ZDROJE:

[https://issuu.com/departure/docs/cb14\\_century-of-the-bed\\_lowres](https://issuu.com/departure/docs/cb14_century-of-the-bed_lowres)

[https://publicfiction.org/HelenMarten\\_CollagevsInLay.pdf](https://publicfiction.org/HelenMarten_CollagevsInLay.pdf)

<https://www.e-flux.com/journal/20/67643/neo-materialism-part-i-the-commodity-and-the-exhibition/>

<https://flash---art.com/article/helen-marten-2/>

<https://www.youtube.com/watch?v=bqCKED7ihUQ>

<https://www.topicalcream.org/features/camille-henrot-on-climate-grief-soft-labor-and-mother-tongue/>